

सदाफुली

जून २०१४, अंक पहिला, वर्ष पहिले

प्रिय मित्र मैत्रिणीनों,

सप्रेम नमस्कार! 'सदाफुली'चा हा पहिलाच अंक आपल्या हाती देताना आम्हांला आनंद होत आहे. संयुक्त राष्ट्र जनसंख्या कोष यांचे मोलाचे सहाय्य या अंकास लाभले आहे.

पुरुषप्रधान भारतीय समाजात वर्षानुवर्षे स्त्रियांचं स्थान हे दुय्यम राहिलं आहे. याचा स्त्रियांना मिळणाऱ्या शिक्षणाच्या, नोकरीच्या, इतर विकासाच्या संधी, निर्णय घेण्याचं स्वातंत्र्य, अशा अनेक मुलभूत गोष्टींवर विपरीत परिणाम झालेला आपण आपल्या घरात, शेजारी-पाजारी, एकूण समाजात पाहत आहोतच. 'बाईचा जन्म लई वंगाळ वंगाळ..' ते 'मुलीचा जन्म नकोच' अशी एकूण समाजाची मानसिकता बनत गेली आहे. त्यात तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करत पोटातील गर्भाचं लिंग माहिती करून घेणं आणि जर ती मुलगी असेल तर गर्भपात करणं (गर्भलिंग निवड) या प्रकाराला सुरुवात झाली. एकीकडे मुलगी झाली म्हणून होणारी हिंसा, नवऱ्याने सोडून देण्याची भीती तर दुसरीकडे मुलगा झाला तर मिळणारा मान तसेच कधी घरच्यांचा दबाव यामुळे महिलांमध्येही आपल्याला मुलगाच हवा अशी मानसिकता असू शकते. मुळातच स्त्रीला मुलं कधी हवीत, किती हवीत, हवीत का नकोत असे स्वतःशी संबंधित महत्वाचे निर्णय घेण्याचे हक्कही डावलले जाताना दिसतात. त्यामुळे मुलगाच हवा या मानसिकतेमागे पुरुषप्रधानता काम करत असते हे लक्षात घेणं गरजेचं आहे.

यातही एक गंभीर बाब म्हणजे गर्भाचं लिंग जाणून घेण्यासाठी अल्ट्रासाऊंड सोनोग्राफीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जात आहे असं दिसतंय. गर्भलिंग निदानाद्वारे मुलींचे प्रमाण कमी होण्यात वैद्यकीय व्यावसायिकही जबाबदार असल्याचे यातून समोर आले आहे. यामुळे मुलींचे घटते प्रमाण ही समस्या आणखी जटील बनत चाललेली आहे. ही सर्वांसाठीच एक धोक्याची घंटा आहे.

या समस्येवर जन-जागृती करण्याचं काम अनेक सामाजिक संस्था करत आहेत. शासन वेगवेगळ्या स्तरांवर अभियानं राबवत आहे. गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायदा अस्तित्वात आल्यापासून थोड्या-फार प्रमाणात चित्र बदलत चाललं आहे. पण एक व्यक्ती, एक नागरिक म्हणून आपण प्रत्येकानेच मुलींच्या जन्माच्या स्वागतासाठी आपल्या गावात, वस्तीत, समाजात किमान आपल्या घरात ठाम भूमिका घेणं गरजेचं आहे. लिंगनिवडीस विरोध करणं महत्वाचं बनलं आहे.

'सदाफुली' हे त्रैमासिक 'लिंगनिवड आणि मुलींचे घटते प्रमाण' या प्रश्नावर आधारित असणार आहे. सदर अंकात महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या जिल्ह्यांतील विषम लिंग गुणोत्तर, त्याचे होणारे परिणाम, संबंधित कायदे आणि सद्य परिस्थिती यावर एक दृष्टीक्षेप टाकण्यात आलेला आहे.

यावर तुमच्या प्रतिक्रिया आम्हांला जरूर कळवा. तुमच्या प्रतिसादाच्या प्रतीक्षेत...

पुढच्या अंकात भेटूच.

डॉ. उध्दव गावंडे,
कार्यकारी संचालक,

या अंकात...

- लिंगभेदावर आधारित लिंगनिवड-एक चिंताजनक वास्तव : २
- गर्भलिंग निदानाचे गंभीर परिणाम : ३
- गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व गर्भ लिंग निदान प्रतिबंधक कायदा, १९९४: ५
- वैद्यकीय गर्भपात कायदा, १९७९ : ७
- आपली भूमिका काय? : ८

■ प्रकाशक व मुख्य संपादक:

राज्य आरोग्य यंत्रणा संसाधन केंद्र, महाराष्ट्र राज्य,
विश्रांतवाडी, पुणे ४११००६

■ लेखन व संपादन : तथापि ट्रस्ट, पुणे

■ सहाय्य : संयुक्त राष्ट्र जनसंख्या कोष

■ डिझाईन व मुद्रण : संस्कृती डिझाईनर्स व प्रिंटर्स, पुणे.

■ प्रतिक्रिया व संपर्कासाठी पत्ता :

तथापि ट्रस्ट,

रेणुप्रकाश ए, तिसरा मजला, नागनाथ पाराजवळ, ८१७, सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

दूरध्वनी : ०२० २४४३११०६/२४४३००५७. ईमेल : tathapi@gmail.com

वेबसाईट : www.tathapi.org

लिंगभेदावर आधारित लिंगनिवड - एक चिंताजनक वास्तव

लिंगभेदावर आधारित लिंगनिवड ही मुली आणि स्त्रियांबाबत भेद करणारी एक विषम परिस्थिती आहे. गुंतागुंतीच्या सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक गैरसमजांतून ती उदयास आली आहे. लिंगनिवडीची सुरुवात खरं तर गर्भलिंग निदानापासून म्हणजेच लिंग माहित करून घेण्यापासून होत असते.

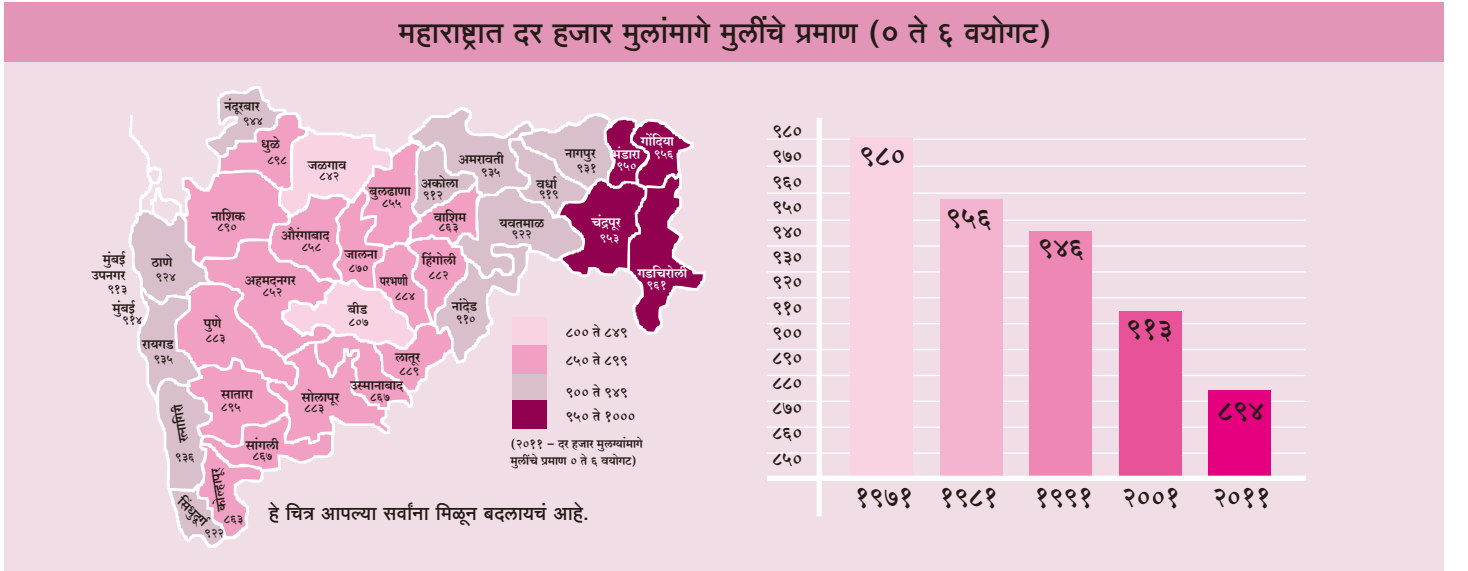
मुली नकोत पण मुलगाच हवा हा हव्यास यामागे दिसतो. मुलगा-मुलगी भेद हे सामाजिक मागासलेपणाचं लक्षण आहे. सन १९८० नंतर सोनोग्राफी सहजपणे उपलब्ध होऊ लागली आणि आता तर त्यात नवीन आधुनिक तंत्रज्ञानाची भर

पडत गेली आहे. गर्भाचं लिंग जाणून घेण्यासाठी अल्ट्रासाउंड सोनोग्राफीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जात आहे असे दिसून येते. परिणामी देशातील लिंग गुणोत्तरात सातत्याने मोठी घसरण होत गेली आहे.

महाराष्ट्रातील लिंग निवडीतून केलेले गर्भपात हे सुरुवातीला 'मुलगाच हवा' या मानसिकतेतून होत असले तरी नंतर ते 'मुलगी नकोच' या तिरस्कारातून होत आहेत. हे वास्तव जास्त भयावह आहे. ('पंजाब ते परळी' - डॉ. संजीवनी मुळ्ये, महाराष्ट्र टाइम्स, ३ जुलै २०११).

या वास्तवावर एक दृष्टिक्षेप ...

२०११ मध्ये झालेल्या जनगणनेतून समोर आलेलं विदारक सत्य

पुरोगामी म्हणवून घेणाऱ्या महाराष्ट्राची ही आकडेवारी आपल्या समाजातील पुरुषप्रधान मानसिकतेचे द्योतक तर आहेच पण विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा फक्त पैशांसाठी वापर करणाऱ्या व वैद्यकीय व्यवसायाचे धंद्यात रुपांतर करणाऱ्या काही डॉक्टरांची नफेखोरीही या निमित्ताने समोर आली आहे.

का नकोशा आहेत मुली?

- * मुलगा वंशाचा दिवा व मुलगी परक्याचे धन मानले जाते. आपल्या समाजात मुलींच्या जन्माकडे आपुलकीने पाहिले जात नाही ही उघड बाब आहे. मुलींना कमी लेखण्याची किंवा नाकारण्याची परंपरा आपल्याकडे फार पूर्वीपासूनच आहे.
- * हुंडा पद्धतीचा भस्मासूर या बाबीस कारणीभूत असणाऱ्या घटकांपैकी एक आहे. आज काही विशिष्ट समाजात हुंड्यामध्ये भयंकर प्रमाणात वाढ झालेली दिसते.
- * मुलींवर केलेल्या खर्चाचा (आहार, शिक्षण, आरोग्य) आपल्या कुटुंबाला भविष्यात काहीही फायदा मिळत नाही असे मानले जाते.
- * समाजातील रुढी परंपरा, पुरुषप्रधान संस्कृतीने घडविलेली मानसिकता या बाबीदेखील मुलींकडील दुर्लक्षास कारणीभूत आहेत.

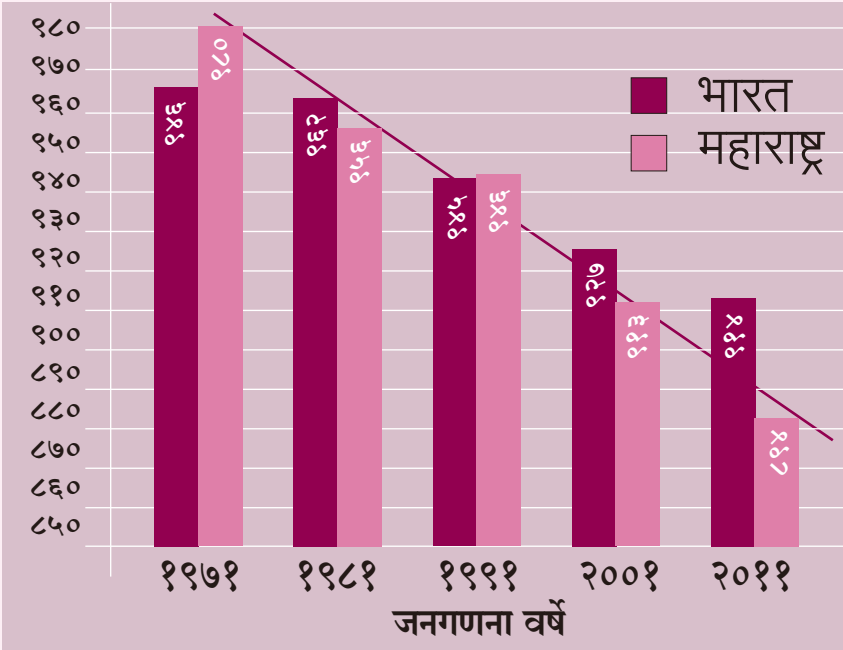

गर्भलिंग निदानाचे गंभीर परिणाम

- * निसर्गाचं सूक्ष्म संतुलन आणि समाजाचा नैतिक ताणाबाणा बिघडू शकतो. देशातील काही भागांमध्ये आत्ताच अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की त्या ठिकाणी गेल्या १०-१५ वर्षांत मुली जन्मलेल्याच नाहीत.
- * मुलींचा व्यापार, वाढते लैंगिक शोषण यात तर वाढ होतच आहे. अशा ठिकाणी मुलींचे स्थान आणखीच दयनीय, हलाखीचे होत आहे.
- * स्त्रियांवरील अत्याचार आणि हिंसाचारात वाढच होईल.
- * बहुपतीत्वाच्या प्रथा मुलींवर लादल्या जातील.

गुजरात, राजस्थान आणि महाराष्ट्रातील काही जिल्ह्यांमध्ये काही विशिष्ट समाजामध्ये लग्नासाठी मुलीच मिळत नसल्यामुळे दुसऱ्या प्रदेशातून मुलींची फसवणूक करून किंवा मुलीच्या वडिलांना पैसे देऊन मुली विकत आणल्या जातात.

याचंच प्रतिबिंब खालील काही वर्षांत झालेल्या जनगणनेतून समोर आलेल्या आकडेवारीत आपल्याला आढळते. जीवशास्त्रीय विज्ञानानुसार मुला-मुलींचे सर्वसाधारण नैसर्गिक प्रमाण हे दर हजार मुलांमागे ९५२ मुली असे असले पाहिजे. पण खालील आकडेवारीतून दिसणारे चित्र ही फक्त चिंतेची बाब नाही तर त्या विरोधात तात्काळ कडक उपाय शोधायला सांगणारे आहे.

आपल्या देशात वरील जनगणनेत नोंदलं गेलेलं दर हजार मुलांमागे ९१४ मुली हे प्रमाण स्वातंत्र्यानंतरचं सर्वात कमी प्रमाण आहे. मागच्या ४० वर्षांमध्ये महाराष्ट्रात एक हजार मुलांमागे तब्बल ८६ मुली जन्माला येण्यापासून वंचित राहिल्या आहेत. २०११ च्या जनगणनेत महाराष्ट्रासह देशातील २७ राज्यं आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये मुलींचे प्रमाण घटले आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून मुलींचा जन्मच होणे टाळले जात आहे. समाजातील पुरुषप्रधान मानसिकतेचा उपयोग आपल्या पैशांच्या हव्यासासाठी करणारे काही डॉक्टरही यास तेवढेच किंबहुना थोडे अधिकच जबाबदार आहेत. गर्भलिंग निवडीचा फायदा खाजगी डॉक्टरांनाच होतो. कारण त्यात सहजतेने खूप पैसा मिळवता येतो.

२००१ आणि २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्हानिहाय
लिंग गुणोत्तर (० ते ६ वयोगट)

जिल्हे	२००१	२०११	घट/वाढ (-) (+)
बीड	८९४	८०७	-८७
वाशिम	९१८	८६३	-५५
बुलढाणा	९०८	८५५	-५३
हिंगोली	९२७	८८२	-४५
परभणी	९२३	८८४	-३९
जळगाव	८८०	८४२	-३८
जालना	९०३	८७०	-३३
औरंगाबाद	८९०	८५८	-३२
अहमदनगर	८८४	८५२	-३२
नाशिक	९२०	८९०	-३०
लातूर	९१८	८८९	-२९
उस्मानाबाद	८९४	८६७	-२७
सिंधुदुर्ग	९४४	९२२	-२२
अकोला	९३३	९१२	-२१
नांदेड	९२९	९१०	-१९
पुणे	९०२	८८३	-१९
नंदुरबार	९६१	९४४	-१७
रत्नागिरी	९५२	९३६	-१६
सोलापूर	८९५	८८३	-१२
यवतमाळ	९३३	९२२	-११
नागपूर	९४२	९३१	-११
उप मुंबई	९२३	९१३	-१०
ठाणे	९३१	९२४	-९
वर्धा	९२८	९१९	-९
धुळे	९०७	८९८	-९
मुंबई	९२२	९१४	-८
अमरावती	९४१	९३५	-६
भंडारा	९५६	९५०	-६
गडचिरोली	९६६	९६१	-५
रायगड	९३९	९३५	-४
गोंदिया	९५८	९५६	-२
चंद्रपूर	९३९	९५३	+१४
सांगली	८५१	८६७	+१६
सातारा	८७८	८९५	+१७

मुली कमी झाल्या म्हणजे त्यांचा दर्जा सुधारेल
किंवा त्यांना महत्व प्राप्त होईल असं नाही.

महाराष्ट्रातील हे जिल्हे आणि तेथील ०-६ वयोगटातील
लिंग गुणोत्तर काही सांगतं का ?

गडचिरोली	९६१	बीड	८०७
गोंदिया	९५६	जळगाव	८४२
चंद्रपूर	९५३	अहमदनगर	८५२

गरीबी व निरक्षरता याला कारणीभूत आहे का ?

नाही. जिथं शिक्षण आणि आर्थिक समृद्धी आहे तिथंच गर्भलिंग निदान मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसतं. अहमदनगर, कोल्हापूर, जळगाव, पुणे यांसारखे जिल्हे याचं ढळढळीत उदाहरण आहेत. तर त्याच्या तुलनेत नेमकी विरुद्ध परिस्थिती गोंदिया, गडचिरोली सारख्या अप्रगत समजल्या जाणाऱ्या जिल्ह्यांत दिसते. परंतु या जिल्ह्यांतही २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये मुलींचे प्रमाण घटत चालले आहे ही चिंतेची बाब आहे.

गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायदा १९९४

मागील दोन दशकांच्या काळात स्त्री संघटनांनी वैद्यकीय तंत्रज्ञानाच्या दुरुपयोगाविरुद्ध आवाज उठविला. परिणामी गर्भलिंगनिदानाला आळा घालण्यासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर एक कायदा करून या निदान तंत्राचा गर्भलिंग तपासणी करण्याच्या दुरुपयोगावर बंदी घातली. महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे जिथे हा कायदा १९८८ साली लागू झाला आणि संपूर्ण देशभरात १९९४ साली लागू झाला. सन २००३ मध्ये त्यात काही सुधारणा करण्यात आल्या. गर्भाचं लिंग सांगू शकणाऱ्या अल्ट्रासाउंड सोनोग्राफीसारख्या तंत्रज्ञानाचा गैरवापर रोखणे हा या कायद्याचा मुख्य उद्देश आहे. या कायद्याविषयी थोडक्यात माहिती येथे देत आहोत...

कायदा नेमकं काय सांगतो ?

- * गर्भधारणेपूर्वी किंवा गर्भधारणेनंतर गर्भलिंग निवडीवर बंदी व अनुवंशिक विकृती शोधण्यासाठी असलेल्या तंत्रज्ञानाचा पोटातील गर्भ मुलगा आहे की मुलगी याची तपासणी करण्यावर बंदी.
- * पोटातील गर्भाचे लिंग माहित करून घेऊन होणाऱ्या गर्भपातास बंदी.
- * गर्भलिंग निवड आणि लिंग निश्चिती तंत्राची जाहिरात करण्यावर बंदी.
- * कायद्यातील तरतुदींचा भंग करणाऱ्यांना शिक्षा.
- * या कायद्यातील सर्व गुन्हे दखलपात्र, अजामीनपात्र व आपापसात न मिटवता येणाऱ्या स्वरूपाचे आहेत.
- * कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हास्तरावर समुचित अधिकाऱ्यांची व जिल्हा सल्लागार समितीची नियुक्ती.
- * राज्यस्तरावर राज्यपर्यवेक्षकीय मंडळ, राज्य सल्लागार समिती, राज्य देखरेख व मूल्यमापन समितीची नियुक्ती.

ज्या ठिकाणी सोनोग्राफीचे मशिन आहे त्या ठिकाणी संबंधित दवाखान्याने किंवा व्यवस्थापनाने खालीलप्रमाणे गोष्टींची पूर्तता करणं बंधनकारक आहे.

- * सोनोग्राफी मशिन, केंद्राची जागा यांची नोंदणी केलेले प्रमाणपत्र दर्शनी भागात लावलेले असावे. कोणतीही नोंद न झालेली मशिन जप्तीस पात्र असून मशिन धारकास कायद्यानुसार शिक्षा होऊ शकते.

- * नोंदणीकृत जागा सोडून मशिन इतरत्र वापरण्यास बंदी आहे.
- * कोणत्याही सोनोग्राफी तज्ञास दोन पेक्षा जास्त केंद्रांसाठी कार्यरत राहता येणार नाही.
- * नोंदणी शुल्क एका केंद्रातील एका सुविधेसाठी रु. २५,००० तर एकापेक्षा जास्त सुविधेसाठी रु. ३५,००० इतके असेल.
- * समुचित प्राधिकरणास मशीन, सोनॉलॉजीस्ट किंवा जागेच्या बदला बाबतीत ३० दिवस आधी कळविणे बंधनकारक आहे.
- * वेटिंग रूम, ओपीडी, सोनोग्राफी मशिनच्या शेजारी “येथे गर्भलिंग तपासणी केली जात नाही” असा बोर्ड असायला पाहिजे.
- * डॉक्टरांकडे या कायद्याची इंग्रजी भाषेतील व स्थानिक

कायदा सांगतो की जिथे सोनोग्राफी केली जाते ती जागा, सोनोग्राफी करण्याचे मशिन आणि ते मशिन वापरणारी व्यक्ती या सर्वांची नोंदणी केलेली असली पाहिजे. तसंच मशिन हाताळणाऱ्या संबंधित व्यक्ती प्रशिक्षित आणि पात्र असायला हव्यात.

छे छे मॅडम, मी कधीच गर्भाचं लिंग कोणतं ते सांगत नाही. पण कपड्यांची बद्दल आवड आहे ना, म्हणून मी आपलं बाळांसाठी कोणते कपडे आणावेत ते सुचवितो.

(असे बोलणे, वागणे म्हणजे कायद्याचा भंग करणे होय.)

भाषेतील प्रत असायला हवी.

- * सोनोग्राफी मशिन वापरण्यासंबंधीचे प्रशिक्षण घेतल्याचे प्रमाणपत्र उपलब्ध असावे.

या कायद्यांतर्गत शिक्षेची तरतूद

- * जर संबंधित डॉक्टरवर या गुन्ह्याचा आरोप पहिल्यांदाच होत असेल तर त्या डॉक्टरला ३ वर्षांपर्यंत कैद, १०,००० रुपयांपर्यंत दंड, वैद्यकीय परिषदेमधील नोंदणी ५ वर्षांपर्यंत रद्द.
- * परत गुन्हा केल्यास संबंधित डॉक्टरला ५ वर्षे कैद व ५०,००० रुपयांपर्यंत दंड, कायमस्वरूपी नोंदणी रद्द.
- * लिंगनिवडीसाठी दबाव आणणाऱ्या व्यक्तीस ३ वर्षांपर्यंत कैद व ५०,००० रुपयांपर्यंत दंड.

या कायद्याखाली सदर गर्भवती महिला निर्दोष आहे असं गृहित धरलं जातं. कोणत्याही परिस्थितीत गर्भलिंग निदान करणाऱ्या स्त्रीला आरोपी केले जाणार नाही.

कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी समितीची रचना -

या कायद्यांतर्गत समुचित प्राधिकारी आणि सल्लागार समिती यांच्या विषयीचे नियम घालून दिलेले आहेत. सरकारी गॅझेटमध्ये प्रसिद्धी करून एक किंवा अनेक समुचित प्राधिकारी नेमण्याची सरकारची जबाबदारी आहे. महाराष्ट्रात सिव्हील सर्जन व ग्रामीण रुग्णालयाचे, उपजिल्हा रुग्णालयाचे अधिक्षक तसेच महानगरपालिकेतील वैद्यकीय अधिकारी, याशिवाय महसूल खात्यातील अधिकारी जसे जिल्हाधिकारी, उपजिल्हाधिकारी, तहसीलदार, नायब तहसीलदार व महानगरपालिकेचे आयुक्त यांनाही समुचित प्राधिकारी म्हणून नेमण्यात आले आहे. हे या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी नेमण्यात आलेले समुचित प्राधिकारी आहेत. सदर समुचित प्राधिकारी यांना कायद्याच्या अंमलबजावणीत मदत करण्यासाठी त्यांच्यासह आठ सदस्यांची सल्लागार समिती आहे. त्यामध्ये वैद्यकीय क्षेत्रातील तीन सदस्य (स्त्री रोग तज्ञ, प्रसूतिशास्त्र तज्ञ, बालरोग तज्ञ, जनुकीय तज्ञ यापैकी तीन) कायदातज्ञ, माहिती अधिकारी, तीन सामाजिक कार्यकर्ते (महिला संस्थांपैकी किमान एक आवश्यक) असावेत. अशी

एकूण रचना आहे. सदर सल्लागार समितीची बैठक ही समुचित प्राधिकार्यांच्या विनंतीनुसार वेळोवेळी परंतु किमान दर दोन महिन्याला होणे बंधनकारक आहे. सल्लागार समितीच्या सल्यानुसार व मदतीने समुचित प्राधिकार्यांनी कायद्याची अंमलबजावणी करायची असते. समुचित प्राधिकार्यांनी संपूर्ण जिल्ह्याच्या केंद्रांची तपासणी यंत्रणा उभी करायची असते.

तक्रार कोणाजवळ दाखल केली जाऊ शकते ?

राज्य सरकारने नियुक्त केलेले राज्य पातळीवरील, जिल्हा किंवा उपजिल्हा पातळीवरील समुचित प्राधिकार्यांकडे (अप्रोप्रिएट अथॉरिटी) तक्रार दाखल करता येते. उदाहरणार्थ जिल्हा पातळीवरील जिल्हा शल्यचिकित्सक, तर शहर पातळीवर मुख्य वैद्यकीय अधिकारी किंवा प्रभाग आरोग्य अधिकारी आणि ग्रामीण भागात ग्रामीण/उपजिल्हा रुग्णालयाचे वैद्यकीय अधिक्षक. याशिवाय महसूल खात्यातील नेमलेल्या समुचित प्राधिकार्यांकडेही तक्रार नोंदवता येते. ही तक्रार आपली ओळख न देता १८००२३३४४७५ या टोल फ्री क्रमांकावर आणि www.amchimulgi.gov.in या वेबसाईटवरही नोंदविता येते.

गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत सोनोग्राफी केंद्रे / जनुकीय प्रयोगशाळा / जनुकीय समुपदेशन केंद्रे कशी तपासावीत ?

- * सोनोग्राफी केंद्राच्या दर्शनी भागात आणि सोनोग्राफी रुममध्ये 'गर्भलिंग निदान करणे गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायदानुसार गुन्हा आहे.' असा मजकूर लिहलेला आणि शिक्षेची तरतूद सांगणारा बोर्ड लावलेला आहे का ?
- * नोंदणी प्रमाणपत्रात नमूद केल्याप्रमाणे सोनोग्राफी यंत्रांची संख्या नियमानुसार योग्य आहे का ?
- * सोनोग्राफी नोंदणीकृत प्रशिक्षित तंत्रज्ञ करतात का ?
- * समुचित अधिकारी त्यांच्या विभागातील सोनोग्राफी केंद्रांना भेटी देतात का ?
- * सोनोग्राफी केलेल्या सर्व गरोदर महिलांचे 'एफ' फॉर्म नियमानुसार माहिती भरून केंद्रात ठेवण्यात आले आहेत पान क्र. ७ वर

आपल्या भागात सोनोग्राफी तपासणीतून कुणी गर्भाचे लिंग सांगत असेल तर आपल्या जिल्ह्याच्या सिव्हील सर्जनकडे तक्रार द्या. शहरी भागात नगरपालिका किंवा महानगरपालिकेच्या समुचित प्राधिकार्यांकडे तक्रार नोंदवा. अशी तक्रार आपली ओळख न देता खालील टोल फ्री क्रमांकावर व वेबसाईटवर नोंदविता येते.

टोल फ्री हेल्पलाईन क्रमांक 18002334475 वेबसाईट www.amchimulgi.gov.in

वैद्यकीय गर्भपात कायदा, १९७१

भारतात गर्भपाताला कायद्याने मान्यता आहे. कायद्यानुसार स्त्रीला सुरक्षित व कायदेशीर गर्भपाताची सेवा मिळणं हा तिचा अधिकार आहे. स्त्रियांना सुरक्षित गर्भपाताची सेवा नाकारणं म्हणजे लिंगाधारित भेदभावात भर घालण्यासारखं आहे.

गर्भपात हा स्त्रियांचा अधिकार आहे हे कायम लक्षात असू द्या. जगभरातल्या स्त्री चळवळीने सुरक्षित गर्भपाताच्या अधिकारासाठी संघर्ष केला आहे. कारण जिथे शरीरसंबंध, किती मुलं हवीत, कधी हवीत, हवीत की नकोत या बाबतीत निर्णय घेण्याचं स्वातंत्र्य स्त्रियांना नाही, तिथे सुरक्षित आणि कायदेशीर गर्भपाताचा अधिकार असल्याने निदान स्वतःच्या शरीरावर आणि मुलं किती आणि कधी हवीत या निर्णयावर स्त्रीचं नियंत्रण राहू शकतं.

कायदा नेमकं काय सांगतो हे थोडक्यात...

वैद्यकीय गर्भपाताच्या १९७१ च्या कायद्यान्वये भारत सरकारने गर्भपात कायदेशीर केला आहे. गरोदर राहिल्यापासून २० आठवड्यांच्या आत मान्यताप्राप्त आरोग्य केंद्रात प्रशिक्षित डॉक्टरांकडून वैद्यकीय गर्भपात करण्यास परवानगी आहे.

गर्भपात करण्यासाठी डॉक्टरांची पात्रता

अ. एमबीबीएस शिक्षित नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यावसायिक, ६ महिने कालावधीचा प्रसूती व स्त्री रोग शास्त्रातील हाउस सर्जन्सी किंवा प्रसूती व स्त्री रोग सुविधा असलेल्या रुग्णालयातील १ वर्षांचा अनुभव किंवा नोंदणीकृत रुग्णालयात/प्रशिक्षण केंद्रात २५ गर्भपात केसेसला सहाय्य केलेल्या पैकी किमान ५ गर्भपात स्वतंत्रपणे केले असलेले नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यावसायिक.

झालेल्या गर्भपाताबद्दल पूर्णपणे गुप्तता राखणे ही सर्व सरकारी आणि खाजगी दवाखान्यांची जबाबदारी आहे.

पान क्र. ६ वरून

का?

अशा प्रकारच्या निरीक्षणातून सदर समुपदेशन केंद्रे तपासता येतील.

या कायद्यांतर्गत दाखल झालेल्या खटल्यांचा थोडक्यात आढावा....

गेल्या बारा वर्षांमध्ये (२००२ ते २०१३) गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत एकूण ४८३ खटले दाखल झाले. यात २०११ साली सर्वाधिक म्हणजे १९६ खटले दाखल झाले. ४८३ पैकी १५० खटल्यांचे निकाल

ब. स्त्री रोग शास्त्र आणि प्रसूती शास्त्र पदविका किंवा पदवी घेतलेले नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यावसायिक.

‘अ’ मधील अहर्ताप्राप्त डॉक्टरांना केवळ १२ आठवड्यांपर्यंतचे गर्भपात करण्यास परवानगी आहे.

‘ब’ मधील अहर्ताप्राप्त डॉक्टरांना २० आठवड्यांपर्यंतचे वैद्यकीय गर्भपात करण्यास परवानगी आहे.

गरोदरपणाच्या १२ व्या आठवड्यापासून २० व्या आठवड्यांपर्यंतच्या गर्भपातासाठी किमान दोन नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यावसायिकांचे मत आवश्यक असते.

खालील परिस्थितीमध्ये स्त्रीला गर्भपात करण्यासाठी कायद्याने मान्यता आहे.

१. गरोदरपणामुळे मातेच्या आरोग्यावर विपरीत आणि गंभीर परिणाम होत असेल तर
२. जन्मणाच्या बाळामध्ये गंभीर स्वरूपाचे व्यंग किंवा विकृती असेल तर.
३. बलात्कारानंतर स्त्री गरोदर राहिली असेल तर
४. गर्भ निरोधक साधने व पद्धती वापरूनही गरोदरपण आले असेल तर

गर्भपातासाठी आवश्यक परवानगी

१. या कायद्याने गर्भपातासाठी स्त्रीची स्वतःची संमती पुरेशी आहे. (इतर कोणाच्या परवानगीची आवश्यकता नाही.) व त्याबद्दल पूर्णपणे गुप्तता पाळली जाते.
२. १८ वर्षांखालील तसेच मानसिक रुग्ण असलेल्या मुलींच्या बाबतीत पालकांकडून परवानगी घेतली जाते.

लागले. यातही ८७ खटल्यांमध्ये आरोपी निर्दोष सुटले तर फक्त ६३ खटल्यांत आरोपी शिक्षेस पात्र ठरले आहेत. ६३ खटल्यांमधील ४७ प्रकरणांमध्ये एकूण ५१ डॉक्टरांना कारावासाची शिक्षा झाली आहे आणि १६ खटल्यांमध्ये दंड ठोठवण्यात आला आहे. तर ५ नातेवाईकांनाही कारावासाची शिक्षा झाली आहे. हे आकडे दर्शवितात की कायद्याचे दरवाजे ठोठवले जात आहेत. समाजाची मानसिकता बदलणं महत्वाचं आणि जोडीला कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणीही हवी! त्यासाठी एक सुजाण नागरिक म्हणून समानतेच्या दृष्टीनं आपण पावलं उचलली पाहिजेत.

आपली भूमिका काय?

गर्भपाताला सरसकट विरोध करणं योग्य नाही. विरोध हा गर्भपाताला नाही तर गर्भलिंग निवडीला आहे ही स्पष्टता असणं महत्वाचं आहे. गर्भलिंग निवडीला विरोध करताना भ्रूणहत्या, स्त्रीभ्रूणहत्या या शब्दांचा वापर टाळायला पाहिजे. कारण स्त्रियांसाठी गर्भपाताचा अधिकार हा एक महत्वाचा अधिकार आहे. हत्या म्हटल्याने या अधिकारावर गदा येते. हत्या या शब्दाच्या वापरातून अपराधी असल्याची भावना निर्माण होऊ शकते. तसंच भविष्यात भावांना बहिणी मिळणार नाहीत किंवा लग्नासाठी मुली मिळणार नाहीत अशी कारणं देणं टाळायला हवं. मुलींकडे नेहमी आई, पत्नी, बहीण या चौकटींमध्येच न बघता मुली स्वतंत्र व्यक्ती आहेत, देशाच्या नागरिक आहेत अशा व्यापक दृष्टीकोनातून गर्भलिंग निदानाला विरोध करणं गरजेचं आहे. कुटुंबात, समाजात मुलींचं, स्त्रियांचं स्थान दुय्यम नसून पुरुषांच्या बरोबरीचं, समानतेचं असलं पाहिजे. एक स्वतंत्र व्यक्ती आणि समाज घटक म्हणून जन्म घेण्याचा आणि जगण्याचा हक्क इतरांप्रमाणेच मुलींनाही आहे. या भूमिकेतून सर्वांनीच ठामपणे गर्भलिंग निवडीला विरोध केला पाहिजे. जेणेकरून स्त्रियांनाही कोणत्याही दबावाला न जुमानता खंबीरपणे गर्भलिंग निदानाला विरोध करणं शक्य होईल.

मुलींना जन्मालाच न घालणे ही मानसिकता आपल्या लोकांत खोलवर रुजलेली आहे. फक्त कायदा करून ती संपुष्टात येईल असं नाही. कायद्याच्या अंमलबजावणीसोबतच

स्त्रीविरोधी पुरुषप्रधान मानसिकता बदलणं तसेच मुलींमध्ये निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणं या गोष्टी जोपर्यंत होत नाहीत तोपर्यंत या गर्भलिंग निवड व गर्भलिंग चिकित्सा अशा प्रकारांना आळा बसणार नाही.

नागरिक म्हणून आपण समाजात मुलींचे शिक्षण, त्यांचा क्षमता विकास आणि त्यांना जास्तीत जास्त संधीची उपलब्धता या मुद्द्यांवर आपला वेळ सकारात्मक रीतीने उपयोगात आणू शकतो. मुली आणि स्त्रियांना समाजात सन्मानाने जगणं शक्य व्हावं यासाठी भरपूर प्रयत्न करणं आणि तसे सामाजिक बदल घडवून आणणं ही आपली सर्वांचीच जबाबदारी आहे. कदाचित त्यासाठी भरपूर काळ लागेल. परंतु निव्वळ आर्थिक लोभासाठी सोनोग्राफी तंत्रज्ञानाचा अशा प्रकारे गैरवापर करणाऱ्या डॉक्टर किंवा सोनोग्राफी केंद्रांवर तरी नक्कीच चाप लावला जाऊ शकतो. आपल्या घरात, नातेवाईकांमध्ये, शेजारी-पाजारी किंवा गल्लीत, गावात गर्भलिंग निदानासाठी सोनोग्राफी तंत्रज्ञानाचा गैरवापर जर कुणी डॉक्टर करत असेल तर एक सजग आणि जबाबदार नागरिक म्हणून आपण ही माहिती शासनाला कळवू शकतो.

**कायदा मोडणाऱ्यांची माहिती शासनाला कळवून एका सजग आणि जबाबदार नागरिकाचे कर्तव्य पार पाडूया!
मुलींच्या जन्माचं स्वागत करूया!!!**

या अंकासाठी वापरण्यात आलेल्या संदर्भपुस्तिका :

१. प्रिय लोक प्रतिनिधी (लोक प्रतिनिधींच्या प्रबोधन कार्यक्रमांसाठीचे पत्रक) : राज्य कुटुंब कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन. निर्मिती : तथापि, पुणे.
२. गर्भ लिंग निदान प्रतिबंधक कायदा (समुचित प्राधिकारी यांच्यासाठी प्रशिक्षण पुस्तिका) : लेक लाडकी अभियान निर्मित.
३. मैत्री आरोग्याशी (वार्तापत्र) : सप्टेंबर २०१०, अंक तिसरा. लेखन व संपादन : तथापि, पुणे. निर्मिती : माविम, मुंबई.
४. का नकोशा आहेत मुली ? : संयुक्त राष्ट्र संघ लोकसंख्या निधी, भारत.
५. छकुल्या मुकलेल्या! (० ते ६ वर्षेवयाच्या बालिका-बालिकांचे प्रमाण : १९९१-२००१-२०११) महाराष्ट्र राज्य आरोग्य यंत्रणा संसाधन केंद्र, पुणे.

ऋणनिर्देश :

‘सदाफुली’चा पहिला अंक प्रसिद्ध करण्यास मा. गोविंद राज, आयुक्त (कुटुंब कल्याण) तथा संचालक राष्ट्रीय आरोग्य अभियान, मुंबई आणि डॉ. सतिश पवार संचालक, आरोग्य सेवा महाराष्ट्र राज्य मुंबई यांचे मोलाचे मार्गदर्शन लाभले. सदरचा अंक प्रसिद्ध करण्यात संयुक्त राष्ट्र जनसंख्या कोष यांचे सहाय्य मिळाले. या अंकाचे लेखन व संपादन तथापि ट्रस्ट, पुणे यांनी केले आहे. या सर्वांचे आम्ही आभारी आहोत.

डॉ. उध्दव गावंडे,
कार्यकारी संचालक,
राज्य आरोग्य यंत्रणा संसाधन केंद्र, महाराष्ट्र राज्य, विश्रान्तवाडी,
पुणे

गर्भलिंग निदान हा कायद्याने गुन्हा आहे. गुन्ह्यात सहभागी होऊ नका.

